Joanna Szerszunowicz

Lakunarność jednostki "Matka Polka" a jej dwujęzyczny opis słownikowy

Prace Językoznawcze 15/2, 69-82

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MUZEUM HISTORII POLSKI

UWM PRACE JĘZYKOZNAWCZE ZESZYT XV/2
2013 69–82

Joanna Szerszunowicz
Białystok

Lakunarność jednostki *Matka Polka* a jej dwujęzyczny opis słownikowy

Lacunarity of the unit Matka Polka and its bilingual lexicographic description

The focal issue of the paper is the problem of the bilingual lexicographic description of the lacunary multiword expressions, i.e. the units which do not have equivalents in the target language. The unit chosen for the analysis, *Matka Polka*, will be discussed as an example of referential gap, which is rich in cultural connotations, thus of great interest in a cross-linguistic and cross-cultural perspective.

Słowa kluczowe: lakunarność, wyrażenie wielowyrazowe, leksykografia dwujęzyczna
Key words: lacunarity, multiword expression, bilingual lexicography

1. Pojęcie lakunarności

Lakunarność można najogólniej zdefiniować jako występowanie luk, np. w porównywanych systemach językowych. Jej badanie rozpoczęli Rosjanie w XIX w., jednak dopiero rozwój etnopsycholingwistyki w latach 70. i 80. ubiegłego stulecia umożliwił intensywne prace nad tym zjawiskiem, które przeprowadzano w ramach studiów nad komunikacją międzykulturową. Kenneth L. Hale, amerykański językoznawca, rozwijał podobną teorię luk w badaniach nad językiem i kulturą (por. Schröder 2006: 74). W perspektywie kontrastywnej relację między jednostkami nielakunarnymi i lakunarnymi można przedstawić za pomocą następujących opozycji: zrozumiałe – niezrozumiałe, zwykłe – niezwykłe, znane – nieznane itp. (Sorokin, Markovina 2006: 23).

Dotychczas problem luk analizowano w różnych obszarach badawczych, takich jak np.: komunikacja (Markovina 1993; Sternin, Sternina 2003; Ertelt-Vieth 2003; Jolowicz 2006), tłumaczenie (Dagut 1981; Panasiuk 2005, 2009; Cvilkaitë 2006), nauczanie języka obcego (Turunen 2006), reklama (Grodzki

2003) i filmy (Sard 2006). Wiele uwagi poświęcano również aspektom czysto językoznawczym, zwłaszcza leksyce (Lehrer 1970, 1974; Bentivogli, Pianta 2000; Wipprecht 2005).

Luki językowe definiowane są jako braki w systemie językowym (Wipprecht 2005)[1]. Należy podkreślić, że *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego* (EJO 1999) nie rejestruje terminu „luka językowa". Nie uwzględniają go również *Mała encykopedia przekładoznawstwa* (MEP 2000), *Słownik dydaktyczny terminologii translatorycznej* (SDTT 1991) i *Tezaurus terminologii translatorycznej* (TTT 1993). Termin „luka" i jego obcojęzyczne odpowiedniki (ang. *lacuna*, hiszp. *vacío*, niem. *Lücke*) zawiera słownik zatytułowany *Terminologia tłumaczenia* (TT: 57), który podaje następującą definicję omawianego terminu:

> Nieobecność w <języku docelowym> jakiegoś słowa, pojęcia, wyrażenia czy konstrukcji, istniejącej w <języku wyjściowym>.
>
> Np. 1. Halloween => święto charakterystyczne dla krajów anglofońskich. // 2. Can you give me a lift to the university? => Czy możesz mnie podrzucić na uniwersytet? // 3. She is a name-dropper. => Lubi chwalić się swymi koneksjami. (lub) W konwersacji ciągle powołuje się na znajomość ze znanymi osobami.
>
> U w a g a 1. Luka może dotyczyć pewnych zjawisk społeczno-kulturowych, nieznanych społeczeństwu docelowemu.
>
> U w a g a 2. Wobec luki <tłumacz> może odwołać się do różnych <technik przekazu>, takich jak: <zapożyczenie>, <kalka>, <adaptacja>, <peryfraza>, <kompensacja>, <przypis tłumacza>.

Wspomniany w definicji brak pewnego elementu w języku docelowym może mieć dwojakie uwarunkowania. Przykładowo, w przypadku luk leksykalnych mamy pierwszą sytuację, gdy dana nazwa języka wyjściowego wyraża pojęcie znane w kulturze docelowej, ale niewyrażone za pomocą wyrazu w języku docelowym, drugą zaś – jeżeli jednostka nazywa pojęcie nieznane w kulturze docelowej, tworząc lukę referencjalną (Dagut 1981).

W perspektywie międzyjęzykowej można założyć, że do jednostek lakunarnych drugiego typu będą należeć te wyrazy i połączenia, które są nośnikami kultury polskiej. Językowe nośniki polskości mogą mieć wykładniki formalne, tak jak wyrażenie *Matka Polka*, w którym funkcję taką pełni etnonim[2], przy czym należy podkreślić – na co słusznie zwraca uwagę Wojciech Chlebda (2005: 419) – że w przypadku wielu związków charakter narodowy nie jest wyrażany wprost, za pomocą danych wprost elementów językowych, lecz raczej implikowany.

---

[1] Wykaz wybranych prac poświęconych zjawisku lakunarności w języku i kulturze zawiera monografia zbiorowa *Lakunen-Theorie. Ethnopsycholinguistische Aspekte der Sprach- und Kulturforschung* (2006: 328–347).

[2] Stałe połączenia wyrazowe z komponentami etnonimicznymi i odetnonimicznymi nie stanowią zbyt dużej grupy jednostek. Należą do niej m.in. takie związki, jak: *sprawa polska a słoń*, *polskie piekło/piekiełko*, *Polak potrafi*, *polska gościnność*.

Jednostka *Matka Polka* ma charakter lakunarny, nie ma odpowiednika wyrazowego czy frazeologicznego w językach obcych, np. w angielskim. Wyraża pojęcie nieznane w kulturze docelowej i musi być ona eksplikowana za pomocą elementów języka docelowego tak, by jak najwierniej przekazać znaczenie, jakie ma ona w języku wyjściowym (por. Pronińska 2005: 123–124). Ponadto omawiany związek wyrazowy ma silne osadzenie kulturowe i jest nośnikiem konotacji znanych rodzimym użytkownikom języka polskiego.

2. Kulturowa specyfika mitu Matki Polki

Matka Polka to wzorzec znany z literatury i obrazów, który wykształcił się w okresie, kiedy Polska utraciła niepodległość (Kowalczyk 2003: 11). Wtedy to, jak podaje Bogusława Budrowska, „kobiety stanęły przed rozmaitego rodzaju zadaniami. Gwarancją utrzymania tożsamości narodowej było odpowiednie wychowanie dzieci, stało się ono więc sprawą polityczną. [...]. Kiedy mężowie przebywali w więzieniach bądź na zesłaniu albo brali udział w powstaniach, z których już często nie powracali, to kobiety zajmowały się prowadzeniem gospodarstwa bądź interesów. [...] Konieczność podołania tym różnym obowiązkom doprowadziła do ukształtowania się syndromu bohaterskiej, potrafiącej udźwignąć każdy ciężar Matki-Polki" (Budrowska 2000: 193).

W okresie zaborów Matka Polka miała dbać o wychowanie dzieci w duchu patriotycznym, w umiłowaniu wolności (por. Niewiara 2009: 308), w poszanowaniu dla języka ojczystego i kultury. Taka była koncepcja udziału kobiet w polskiej wspólnocie narodowej (Walczewska 1999: 53). Zakładała ona poniesienie ofiary, co podkreślał Adam Mickiewicz w wierszu *Do Matki-Polki*, oraz tworząc postać Pani Rollison. Maria Janion zwraca uwagę na fakt, że Mickiewicz tworzył w swych dziejach wizję, którą ówczesne kobiety realizowały w życiu: „W efekcie romantycznych nakazów kobieta polska przyzwyczaiła się do dźwigania ciężarów życia rodzinnego i publicznego w cieniu i milczeniu, byle spełniła się ofiara" (Janion 1996: 99). Wizualizację wzorca znajdujemy między innymi u Grottgera: jego grafiki *Żałobne wieści* i *Na pobojowisku* ukazują kobiety cierpiące, rozpaczające po stracie najbliższych. Matka powstańca przedstawiona na drugiej z grafik określona została przez Mariusza Bryla mianem świeckiej Piety (por. Bryl 1994), jej cierpienie to ofiara, jaką ponosi na rzecz narodu.

Mit Matki Polki, co podkreśla Izabela Kowalczyk (2003), jest obecny również w okresach późniejszych: jego wcielenia odnajdujemy w postaciach matek żołnierzy, powstańców, strajkujących opozycjonistów. W czasach komunizmu Matka Polka godzi pracę zawodową z licznymi obowiązkami rodzinnymi. Socjalizm stworzył swoisty kontynuant mitu, adaptując go do swoich potrzeb: Matka

Polka miała być obywatelką, która przygotuje dzieci do funkcjonowania w dorosłym życiu w warunkach narzuconego systemu politycznego.

Po transformacji ustrojowej, która dokonała się w końcu lat 90. ubiegłego wieku, zachodzą istotne zmiany w systemie wartości, na co duży wpływ miało rozbudzenie potrzeb konsumpcyjnych. Zmienia się również wzorzec macierzyństwa, który nie zakłada tak wielkiego poświęcenia – matka to zazwyczaj kobieta, która godzi życie rodzinne z zawodowym, nie rezygnuje z realizacji własnych zainteresowań i ambicji, rozwija swoje pasje, spotyka się z przyjaciółmi. Wzorzec Matki Polki pojawia się w pewnych kontekstach jako przeciwstawienie zachowań feministycznych. Operuje nim dyskurs katolicko-prawicowy, w którym eksponuje się utrzymanie tradycji narodowych poprzez odpowiednie wychowanie dzieci i młodzieży.

3. Definicje słownikowe a potoczna definicja jednostki *Matka Polka*

Z językoznawczego punktu widzenia jednostka *Matka Polka* może być interpretowana jako zestawienie lub jako frazeologizm. Niezależnie od przyjętej interpretacji zapis omawianego połączenia wyrazowego jest dyskusyjny: *Słownik ortograficzny PWN* podaje zapis *matka Polka* jako jedyną poprawną formę graficzną omawianej jednostki (SO: 362). Pisownia pierwszego członu małą literą jest naturalna. Jednak nawet pobieżna analiza rozmaitych tekstów pozwala stwierdzić, że często występuje zapis *Matka Polka*[3]. Nie dziwi więc pytanie skierowane do Poradni Językowej PWN dotyczące poprawnego zapisu omawianego połączenia.

Udzielił na nie odpowiedzi Mirosław Bańko, który ustosunkował się do problemu następująco: „Niezbyt jasny przepis ortograficzny każe pisać takie zestawienia z łącznikiem, gdy ich oba człony są równorzędne, a bez łącznika, gdy drugi człon jest określeniem pierwszego. Stąd teoretycznie *matka-Polka* to ‘matka i Polka w jednej osobie’ (polskość i bycie matką są w niej jednakowo ważne), a *matka Polka* to ‘matka będąca Polką’ (polskość jest w niej podporządkowana funkcjom matki). W praktyce częstsza jest pisownia bez łącznika.

Jeśli chodzi o użycie wielkiej litery, to trzeba pamiętać, że w polskiej świadomości matka Polka stała się postacią mitologiczną (por. tytuł wiersza Mickiewicza). Z tego powodu oba słowa są często pisane wielkimi literami” (*Poprawnie po polsku* 2007: 106–107). Taki zapis znajdujemy w słowniku skrzydlatych słów, gdzie omawiane wyrażenie podane jest z informacją o pochodzeniu: *Do Matki Polki* (1830) (WSC: 274).

Jak już wspomniano, jednostkę *Matka Polka* można interpretować dwojako: jako zestawienie lub związek frazeologiczny. W *Encyklopedii językoznawstwa*

[3] Zapis ten przyjęto w niniejszej pracy. W przytaczanych wypowiedziach respondentów zachowana została pisownia oryginalna.

ogólnego (1999: 690) zestawienie definiowane w następujący sposób: „wyraz złożony będący dwu- lub wielowyrazową ustaloną strukturą, która funkcjonuje w jęz[yku] jako pojedynczy leksem, pozbawiona jest jednak morfologicznych wykładników odróżniających ją od luźnej grupy syntaktycznej [...], jednak szyk ich jest stały – nie jest możliwe wstawienie między człony z[łożenia] żadnej jednostki leksykalnej [...]".

Jednostka *Matka Polka* w zasadzie spełnia te kryteria, z drugiej strony nadwyżka semantyczna i nacechowanie stylistyczne skłaniają do wzięcia pod uwagę włączenia jej do frazeologii języka polskiego. W definicjach stałych połączeń wyrazowych – niezależnie od terminologii – przyjmuje się różne dominanty, wśród których istotna dla analizy wybranej jednostki jest odtwarzalność, o której pisał Wojciech Chlebda. Przyjęcie tego parametru pozwala na włączenie wyrażenia *Matka Polka* do zasobu szeroko rozumianej grupy połączeń wielowyrazowych (por. Wierzchoń 2008: 112).

O ile jednoznaczne rozstrzygnięcie dotyczące klasyfikacji wyrażenia *Matka Polka* jako zestawienia lub sfrazeologizowanego połączenia wyrazowego nie jest istotne dla jej wartości komunikacyjnej, o tyle ma to znaczenie dla praktyki leksykograficznej. Uznanie jej za zestawienie skutkowałoby nieuwzględnianiem jej w opracowaniach frazeograficznych. Analiza nowszych słowników pokazuje, że omawianego połączenia nie znajdujemy w takich słownikach, jak: *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego* (WSFJP), *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny* (SFWP), *Popularny słownik frazeologiczny* (PSF), *Nowy słownik frazeologiczny* (NSF).

Natomiast w kilku słownikach ogólnych języka polskiego jednostka *Matka Polka* ma poświadczenia: przykładowo, *Uniwersalny słownik języka polskiego* podaje następującą definicję: 'symbol kobiety polskiej – matki, strażniczki ogniska domowego i patriotki' (USJP, II: 586). Z kolei w *Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny* zamieszczono następujące znaczenie omawianego połączenia: 'ideał patriotycznego postępowania, zwłaszcza rodzenia i wychowywania dzieci' (PSWP, XX: 361). *Wielki słownik języka polskiego* podaje również jako związek frazeologiczny *matka Polka* bez objaśniania znaczenia (WSJP: 201).

Warto dodać, że niektóre słowniki ogólne nie podają omawianego wyrażenia, np. jednostki tej nie uwzględniono w takich opracowaniach leksykograficznych, jak: *Inny słownik języka polskiego* (ISJP), *Słownik języka polskiego* PWN (SJP) i *Nowy słownik języka polskiego* (NSJP).

Uwagę zwraca brak konsekwencji: uznanie za sfrazeologizowane połączenie powinno skutkować włączeniem do słowników frazeologicznych, słowniki ogólne uwzględniające ją oznaczają jako frazeologizm; ponadto jednostka nie jest podawana we wszystkich słownikach ogólnych, nawet tych, które są porównywalne pod względem wielkości.

Podsumowując, należy podkreślić, że definicje słownikowe przekazują zmitologizowany obraz Matki Polki. Dynamika zmian kulturowych we współczesnym świecie skłania do postawienia pytania: Kim jest Matka Polka w odczuciu współczesnych rodzimych użytkowników języka polskiego? Jakie ma cechy? Czy jej wyobrażenie jest bliskie opisowi leksykograficznemu? Odpowiedzi na te pytania – przynajmniej w pewnym stopniu – przyniosła analiza wyników badań ankietowych dotyczących semantyki i stylistyki jednostki *Matka Polka*[4].

Według respondentów omawiane wyrażenie używane jest często w znaczeniu, które podają słowniki. Uczestnicy badania definiowali tę jednostkę w następujący sposób: „kobieta, która za najważniejsze w swoim życiu uważa rodzinę i ojczyznę" (12), „wzór kobiety polskiej" (8), „ideał Polki" (7), „kobieta oddana tradycji" (3)[5], „matka cierpiąca, kobieta, która ze względów np. historycznych musi rozstać się ze swoim dzieckiem, stracić je w imię wyższych ideałów" (1), „przykładna matka wychowująca swoje dzieci w poszanowaniu dla tradycji, Polski i katolicyzmu" (1), „kobieta prawa, kochająca swój kraj" (1). Warto podkreślić, że stosunkowo duża liczba respondentów uwzględniła w swoich odpowiedziach element wyznaniowy („katoliczka" (9), „wychowująca dzieci w wierze katolickiej" (6), „dla której katolicka religia jest ważna" (4), „wierna zasadom katolicyzmu" (1), „wychowująca dzieci w duchu kościoła katolickiego" (1)).

Charakterystyczne dla niej jest poświęcenie[6], co podkreślali respondenci w swoich wypowiedziach: „nigdy nie ma czasu dla siebie, bo dba o męża i dzieci" (6), „rezygnująca z życia towarzyskiego" (5), „przesadnie dobra" (3), „zajęta rodziną, zapominająca o sobie i własnych potrzebach" (2), „często nazywa się tak kobietę, która nie patrzy na siebie, tylko troszczy się, o wszystkich dookoła" (1). Zwracano również uwagę na fakt, że Matka Polka to kobieta, która ma dużą liczbę dzieci i bardzo je kocha („kobieta posiadająca dużą liczbę dzieci" (7), „ma dużo dzieci" (5), „matka posiadająca dużo dzieci" (4), „kobieta, która urodziła przynajmniej troje dzieci, darzy je opieką i miłością" (1)).

Jako synonim omawianego wyrażenia pojawia się frazeologizm *kura domowa*, użyty w niemal połowie ankiet (46). Wielu respondentów rozwijało to wyrażenie (39), podając po nim następujące informacje: „kobieta poświęcająca karierę zawodową, aby zająć się dziećmi" (3), „gospodyni domowa zajmuje się domem, sprząta, gotuje, piecze ciasta, prasuje, zajmuje się budżetem domowym, wyprawia dzieci do szkoły i męża do pracy, odrabia lekcje z dziećmi, robi

[4] W przeprowadzonych w 2013 r. badaniach ankietowych uczestniczyli studenci filologii polskiej i angielskiej Uniwersytetu w Białymstoku. Badaniem objęto 114 studentów w wieku od 20 do 24 lat, którzy poproszeni zostali o objaśnienie znaczenia jednostki Matka Polka, ułożenie trzech zdań ilustrujących jej użycie, określenie zabarwienia i podanie skojarzeń oraz nawiązań kulturowych.

[5] W jednej z odpowiedzi dodano „czasem za bardzo".

[6] Ta cecha wpisuje się w stereotypowe wyobrażenie matki, o czym piszą Jerzy Bartmiński i Jolanta Panasiuk: „W językowo-kulturowym obrazie świata m a t k a jest przede wszystkim kochająca, opiekuńcza i wyrozumiała" (2001: 392).

zakupy" (1), „cała się poświęca roli matki i żony, ma utrudniony dostęp do kształcenia się, bez możliwości realizacji ambicji zawodowych" (1), „kobieta siedząca w domu" (1), „kobieta nieaktywna zawodowo" (1). Taki tryb życia powoduje, że Matka Polka jest „zabiegana" (27), „zmęczona" (24).

Jedynie sporadycznie respondenci podawali inne cechy, np.: „naiwna" (6), „nudna" (4), „pogodna" (2), „bogobojna" (1), „zabobonna" (1), „apatyczna" (1), „histeryczna" (1), „ślamazarna" (1), „źle zorganizowana" (1), co wskazuje na ustabilizowanie semantyki omawianego wyrażenia. Potwierdza to również analiza materiału pochodzącego z narodowego Korpusu Języka Polskiego, w którym występują kolokacje *typowa Matka Polka* i *prawdziwa Matka Polka* oraz zdania z czasownikiem modalnym *powinna*, np. *Czy tak powinna wyglądać matka-Polka?* (NKJP).

Status związku potwierdziły również zdania ilustrujących typowe użycia omawianego połączenia. Uczestnicy badania układali wypowiedzenia, w których albo wykorzystywali znaczenie nawiązujące do mitu Matki Polki, albo używali tego połączenia wyrazowego w znaczeniu 'ciężko pracująca matka, która poświęca się dla dzieci i męża, często rezygnując z realizacji własnych ambicji'. Przykładem takiego rozumienia typowych użyć jednostki Matka Polka są następujące zdania: „Była typową Matką Polką, której wojna odebrała ukochanego syna", „Jako Matka Polka wciąż czekała na powrót syna, który poszedł walczyć za ojczyznę", „Matka Polka wychowuje dzieci na przykładnych patriotów i chrześcijan", „Matka Polka wychowuje dzieci w duchu patriotyzmu, aby kochały swoją ojczyznę i jak będzie trzeba, nie wahały się oddać za nią życie" / „Zachowujesz się jak prawdziwa Matka Polka, zupełnie nie masz dla siebie czasu", „Nie bądź taką matką Polką, musisz też mieć swoje życie", „Skup się na sobie i nie bądź matką Polką", „Nasza sąsiadka bardzo troszczy się o swoje dzieci – to typowa matka-Polka", „Teresa to prawdziwa matka-Polka, ma czworo dzieci", „Ma pięcioro dzieci – to typowa Matka Polka".

Analiza zawartości ankiet pozwala stwierdzić, że respondenci nie przypisują jednostce Matka Polka jednego rodzaju zabarwienia, podając trzy: pozytywne (przy znaczeniu tradycyjnym i eksponowaniu dobroci), neutralne (przypisane znaczeniu 'matka, która jest Polką'), negatywne (wiązane z ograniczeniem roli kobiety do żony i matki, całkowitą rezygnacją z własnych zainteresowań i ambicji). Pozytywne nacechowanie przypisało tej jednostce 67 osób, jako neutralne postrzegało ją 18 respondentów, natomiast zdecydowanie negatywne zabarwienie – 29. Jak już wspomniano, w ponad połowie ankiet pojawiło się określenie *kura domowa*, co pozwala stwierdzić, że liczba osób przypisująca negatywne zabarwienie jest większa.

Liczne osoby (43), które brały udział w badaniu, zwracają uwagę na uzależnienie zabarwienia omawianego połączenia wyrazowego od kontekstu (np. „zależy, jaki jest kontekst" (19), „zależy, w jakim kontekście ktoś używa" (9), „to zależy" (6) „trudno jednoznacznie określić" (4), „zależy od kontekstu, raczej spotykałam się z ironicznym użyciem tego wyrażenia" (3), „nie ma jednego

zabarwienia przypisanego na stałe" (1), „nie ma jednej odpowiedzi na to pytanie" (1)). Pojawiały się też uwagi, których autorzy wskazywali na przewagę jednego z zabarwień („zależy od kontekstu wypowiadanego zdania, ale raczej negatywne" (1), „różne, bardzo często ironiczne" (1), „może być pozytywne, ale najczęściej negatywne" (1), „ogólnie pozytywne, ale może być negatywne, czasem używa się ironicznie" (1)).

Ponadto należy podkreślić, że respondenci byli świadomi zmian, jakie zaszły w semantyce i nacechowaniu tej jednostki. Rozbudowali swoje wypowiedzi, dodając spostrzeżenia dotyczące modyfikacji jej znaczenia, która jest ich zdaniem uwarunkowana kulturowo („zabarwienie tego związku zmieniło się na przełomie wieku, kiedyś było pozytywne, dziś, w dobie kobiet wyzwolonych nabiera negatywnego zabarwienia" (1), „kiedyś było bardziej pozytywne, dziś często kojarzy się z negatywną oceną kobiety, której życie jest ograniczone do spraw rodzinnych" (1), „dawniej to było określenie pozytywne, teraz raczej nie" (1)).

Respondenci byli proszeni o podanie nawiązań kulturowych, jakie kojarzą im się z jednostką *Matka Polka*. Najczęściej wymieniano okres romantyzmu (matka patriotka (37), wiersz *Do Matki Polki* (16)) oraz II wojnę światową (matki żołnierzy i powstańców (29)), znacznie rzadziej pojawiały się inne odpowiedzi (matki strajkujących robotników w okresie komunizmu (3)). Ponadto odwoływano się również do obrazów kobiet ze współczesnych filmów i seriali telewizyjnych, wymieniając bohaterki uosabiające cechy przypisywane Matce Polce (np. „Grażynka z *Klanu*" (3), „babcia Józia z *Plebanii*" (1)).

4. Opis dwujęzyczny jednostki *Matka Polka* (na przykładzie artykułu polsko-angielskiego)

Omawiając ekwiwalenty słownikowe frazeologizmów, Sophia Lubensky i Marjorie McShane (2007) zwracają uwagę na fakt, że dobór międzyjęzykowych odpowiedników jest oparty na analizie kontrastywnej jednostek języka wyjściowego i docelowego. Z tego powodu związki, które nie mają odpowiedników frazeologicznych w języku wyjściowym, często bywają nieuwzględniane w opracowaniach leksykograficznych. Taki stan rzeczy może mieć również związek z niską frekwencją danego połączenia w korpusie (jeśli jest on podstawą opracowania słownika)[7], która nie musi oznaczać jego słabej znajomości wśród rodzimych użytkowników języka (por. Grzybek 2009). Nierejestrowanie tych związków skutkuje pominięciem ważnych zjawisk językowych i kulturowych w opisie frazeograficznym[8]. Należy podkreślić, że jednostki te powinny zajmować szczególna pozycję w słownikach glottodydaktycznych[9].

[7] O bazie danych słownika frazeologicznego zob. m.in. Müldner-Nieckowski (2007: 65–90).

[8] Należy podkreślić, że na pytanie *Czy znasz wyrażenie Matka Polka?* wszyscy respondenci udzielili odpowiedzi twierdzącej.

[9] O słownikach glottodydaktycznych zob. m.in. Grucza (2000: 131–153).

Problem ten ilustruje status wyrażenia *Matka Polka*, który w zasadzie nie występuje w słownikach dwujęzycznych, np. polsko-angielskich[10], a w perspektywie językowo-kulturowej jest niewątpliwie ważnym połączeniem wyrazowym. Warto podkreślić, że wszyscy respondenci udzielili odpowiedzi twierdzącej na pytanie dotyczące jego znajomości. Jednostki tej brak w największych słownikach ogólnych i frazeologicznych, takich jak: *Wielki słownik polsko-angielski PWN-Oxford* (WSPA), *Nowy słownik Fundacji Kościuszkowskiej polsko-angielski. The New Kosciuszko Foundation Dictionary Polish-English* (NSFK), *Wielki słownik polsko-angielski* (GPED), *Słownik frazeologiczny angielsko-polski i polsko-angielski* (SFAPiPA)[11]. W żadnym z dwujęzycznych opracowań polsko-angielskich nie można więc znaleźć ekwiwalentu tego połączenia wyrazowego.

Należy podkreślić, że ekwiwalencja, termin ważny zarówno w badaniach językoznawczych, jak i literaturoznawczych, to pojęcie szerokie. Z tego powodu konieczne jest sprecyzowanie, jaki typ korespondencji analizuje się w danym badaniu (por. Hallsteinsdóttir, Farø 2010). Jeden z rodzajów omawianego zjawiska to ekwiwalencja leksykograficzna (Adamska-Sałaciak 2012).

Analizując problem z perspektywy tworzenia opracowań słownikowych, Adamska-Sałaciak (2012) wymienia cztery typy międzyjęzykowej korespondencji: kognitywną, przekładową, objaśniającą i funkcjonalną[12]. W przypadku luk, czyli braku odpowiednika, stosuje się następujące strategie: podanie odpowiednika innego niż kognitywny, mianowicie dwóch lub więcej częściowych odpowiedników, parafrazę, ekwiwalent funkcjonalny. Jeżeli znalezienie któregoś z wymienionych ekwiwalentów nie jest możliwe, należy rozważyć inne warianty: odpowiednik kulturowy, częściowy odpowiednik z glosą w nawiasach lub objaśnieniem po haśle właściwym, innowację (zapożyczenie leksykalne lub semantyczne z języka wyjściowego do docelowego) (por. Gouws 2002; Gouws, Prinsloo 2008; Szerszunowicz 2012).

Omawiając opis leksykograficzny związków lakunarnych, szczególną uwagę należy zwrócić na kwalifikatory[13]. Przekazują one ważne informacje o nace-

[10] Przegląd słowników angielsko-polskich i polsko-angielskich przedstawia Tadeusz Piotrowski (2001: 176–219).

[11] Uwagę zwraca dysproporcja między dostępnymi polsko-angielskimi i angielsko-polskimi słownikami idiomów, wśród których zdecydowanie przeważają te drugie.

[12] Odpowiednik kognitywny to element języka docelowego, za pomocą którego w wielu kontekstach można przetłumaczyć daną jednostkę języka wyjściowego. Jeśli użytkownik słownika nie może posłużyć się nią w danym kontekście, odpowiednik kognitywny stanowi nośnik tożsamego znaczenia, który przywołuje użytkownikowi inne odpowiedniki, bardziej odpowiednie w kontekście. Ekwiwalencja przekładowa (substytucyjna, kontekstowa, tekstowa) występuje na poziomie tekstu: jest odpowiednim ekwiwalentem przekładowym, zastępuje w danym kontekście lub w danych kontekstach daną jednostkę języka wyjściowego. Z powodu nieograniczonej liczby kontekstów można podać wiele ekwiwalentów przekładowych, które tworzą szereg jednostek różniących się pewnymi cechami, decydującymi o ich dopasowaniu do analizowanego kontekstu (Adamska-Sałaciak 2012).

[13] O kwalifikatorach zob. Żmigrodzki (2003: 68–71), Majdak (2004).

chowaniu danych jednostek. W przypadku opisu niektórych jednostek uwzględnić należy pierwiastek aksjologiczny, który może być składnikiem znaczenia (Szerszunowicz 2010)[14]. Mimo że przeprowadzone badanie ankietowe objęło stosunkowo małą grupę osób i było ograniczone do jednej grupy wiekowej, pozwala ono stwierdzić, że wartościowanie jednostki *Matka Polka* uwarunkowane jest kontekstowo, tj. może być ona nośnikiem oceny pozytywnej lub negatywnej; co więcej, może ona nie mieć wyraźnego nacechowania aksjologicznego. Obserwacje te potwierdza również analiza materiału korpusowego (NKJP).

Kolejnym ważnym elementem opisu jednostek bezekwiwalentnych jest komponent kulturowy (Tomaszczyk 1984; Rodger 2006; Szerszunowicz 2011). Dodatkowe informacje pozwalają na lepszy ogląd ich funkcjonowania w kulturze, co ułatwia dekodowanie danych połączeń i używanie ich w rozmaitych kontekstach komunikacyjnych. Podanie przykładów pochodzących z rozmaitych źródeł pozwala również na ukazanie statusu danej jednostki w perspektywie językowo-kulturowej. Poniżej przedstawiona zostanie propozycja opisu jednostki *Matka Polka*[15].

Matka Polka
Variants: Matka-Polka
a symbol of a Polish patriotic mother; nowadays the phrase is often used with reference to a woman whose life is limited to taking care of her family
Fml, *infml*, *jocular*, *ironic*
Collocations: prawdziwa Matka Polka, typowa matka Polka
Evaluative connotations: context-dependent, positive, neutral, negative
E.g.: Dawniej, w czasie zaborów, polskie matki (nasze prababki), stając na straży ognisk rodzinnych, także wówczas, gdy zabrakło mężów i ojców, z niesłychanym heroizmem walczyły o swoje dzieci. To głównie im zawdzięczamy, że mówimy po polsku. Matka Polka stała się symbolem narodowym, znakiem siły przetrwania i miłości do swoich dzieci i ojczyzny. A dzisiaj? (E. H. Kowalewska, *Być kobietą, ale jaką?*, NKJP)
Firmy 0-700 miały zapewnić mężczyźnie kontakt z kobietą, która zupełnie przypadkowo też zadzwoniła na tę linię. W pewnym momencie stało się to oszustwem, bo te firmy miały zapewnić mężczyznom kontakt z kobietą, która też dzwoni na tę linię. Chodzi o wyrównanie sił. Kobieta, która dzwoni na tę linię, musi być bogata i zarazem odważna. Typowa matka Polka, czy narzeczona obierająca ziemniaki, na pewno nie zadzwoni. (D. Błaszak, *Wywiad z dziewczyną z telefonicznej agencji 0-700*, NKJP)
ORIGINS: During the partitions of Poland women were responsible for educating children to be patriots and – if necessary – to die for their country, so that the country could regain the independence. The myth of Pole Mother inspired many artists of Romanticism (e.g. the poem *Do Matki Polki* by Adam Mickiewicz, paintings by Artur Grottger).
■ ADDITIONAL INFORMATION: The myth of mother Pole, which inspired many artists who lived in the period of Romanticism, was developed further into the figure of the mother of soldier, opposition activist etc. In the times of Socialism the model was adopted: Mother Pole was obliged to bring up her children to function well in the system.

[14] Przykładem takiej jednostki jest slogan *Polak potrafi* – związek ten może przekazywać zarówno ocenę pozytywną, jak i negatywną.

[15] Propozycja opisu leksykograficznego wyrażenia Matka Polka została opracowana przez autorkę artykułu.

W przypadku omawianego połączenia wyrazowego bardzo istotne jest uwzględnienie zmian znaczeniowych, które sygnalizowali respondenci. Jeżeli w opisie leksykograficznym uwzględni się jedynie pierwotne znaczenie, nawiązujące się do mitu Matki Polki, wówczas użytkownik słownika może mieć problem ze zrozumieniem licznych użyć kontekstowych. Włączenie do artykułu hasłowego drugiego znaczenia podawanego przez większość respondentów ułatwi interpretację znaczenia i funkcji omawianej jednostki jako elementu rozmaitych tekstów.

Opis jednostki *Matka Polka* ilustruje problemy leksykograficznej prezentacji związków lakunarnych: wymagają one szczegółowej charakterystyki językowo-kulturowej, obejmującej wiele komponentów. Powinny zostać podane dodatkowe informacje o jej pochodzeniu i użyciu, które ukazują wyraz hasłowy lub wyrażenie na szerszym tle kulturowym. Artykuł hasłowy ograniczony jedynie do opisu językowego nie pozwala na właściwe przedstawienie omawianego połączenia wyrazowego w perspektywie dwujęzycznej. Jednostki używane są bardzo często w postaci innej niż kanoniczna, dlatego tak ważne jest opisanie potencjału konotacyjnego, który bywa wykorzystywany w rozmaity sposób przez użytkowników języka polskiego.

5. Wnioski

Opis jednostek lakunarnych, zarówno leksykalnych, jak i frazeologicznych, stanowi ważkie zagadnienie leksykografii dwujęzycznej. Złożoność ich deskrypcji wynika z braku obcojęzycznego odpowiednika, który mógłby pojawić się w słowniku. Ponadto wiele jednostek bezekwiwalentnych to połączenia o silnym osadzeniu kulturowym, wywołujące określone konotacje u rodzimych użytkowników języka.

Konieczne jest więc takie opracowanie artykułu hasłowego, który pozwoli oddać specyfikę językowo-kulturową danego elementu niemającego odpowiednika w języku docelowym. Istotne jest przeprowadzenie szeroko zakrojonych badań, pozwalających na ustalenie, jak funkcjonuje on we współczesnym języku. Analiza wyników badań ankietowych dotyczących użycia jednostki *Matka Polka* przeprowadzonych w jednej grupie wiekowej wykazała, że znaczenie, w jakim młodzi ludzie jej używają, to znaczenie poszerzone w stosunku do podawanego przez współczesne źródła leksykograficzne.

Z semantyką analizowanego wyrażenia wiąże się jej wartościowanie, które również należy uwzględnić w opisie słownikowym. Z powodu silnego osadzenia jednostki *Matka Polka* w kulturze, artykuł hasłowy powinien mieć strukturę poszerzoną o informacje o jej pochodzeniu i historii. Podanie tych informacji jest niezbędne dla przybliżenia użytkownikowi słownika konotacji omawianej

jednostki. Taki sposób prezentacji leksykograficznej ułatwi nierodzimemu użytkownikowi języka polskiego interpretację jego użyć i pozwoli na posługiwanie się nim w rozmaitych sytuacjach komunikacyjnych.

Wykaz skrótów

EJO – *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Red. K. Polański. Wrocław–Warszawa–Kraków 1999.
GPED – J. Stanisławski: *Wielki słownik polsko-angielski. The Great Polish-English Dictionary*. Warszawa 1990.
ISJP – *Inny słownik języka polskiego*. Red. M. Bańko. T. I–II. Warszawa 2000.
MEP – *Mała encyklopedia przekładoznawstwa*. Red. U. Dąbska-Prokop. Częstochowa 2000.
NKJP – *Narodowy Korpus Języka Polskiego*, <http://www.nkjp.uni.lodz.pl/> dostęp: 10.01.2013.
NSF – R. Lebda: *Nowy słownik frazeologiczny*. Red. A. Latusek. Kraków 2005.
NSFK – *Nowy słownik Fundacji Kościuszkowskiej polsko-angielski. The New Kosciuszko Foundation Dictionary Polish-English*. Red. J. Fisiak. Kraków 2003.
NSJP – *Nowy słownik języka polskiego*. Red. B. Dunaj. Warszawa 2005.
PSF – K. Głowińska: *Popularny słownik frazeologiczny*. Warszawa 2000.
PSWP – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. Red. H. Zgółkowa. T. XX. Poznań 1999.
SDTT – *Słownik dydaktyczny terminologii translatorycznej*. Red. nauk. J. Lukszyn. Warszawa 1991.
SFAPiPA – T. Jaworska: *Słownik frazeologiczny angielsko-polski i polsko-angielski*. Warszawa 2002.
SFWP – S. Bąba, J. Liberek: *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*. Warszawa 2002.
SJP – *Słownik języka polskiego PWN*. Red. M. Szymczak. Warszawa 1995.
SO – *Słownik ortograficzny PWN z wymową*. Oprac. A. Kubiak-Sokół. Warszawa 2008.
TT – *Terminologia tłumaczenia*. Red. nauk. J. Delisle, H. Lee-Jahnke, M.C. Cormier. Poznań 2006.
TTT – *Tezaurus terminologii translatorycznej*. Red. nauk. J. Lukszyn. Warszawa 1993.
USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Red. S. Dubisza. T. II. Warszawa 2003.
WSC – H. Markiewicz, A. Romanowski: *Skrzydlate słowa. Wielki słownik cytatów polskich i obcych*. Kraków 2007.
WSFJP – P. Müldner-Nieckowski: *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa 2003.
WSJP – E. Dereń, T. Nowak, E. Polański: *Wielki słownik języka polskiego z frazeologizmami i przysłowiami*. Red. E. Polański. Warszawa 2011.
WSPA – *Wielki słownik polsko-angielski PWN-Oxford*. Red. J. Linde-Usiekniewicz. Warszawa 2004.

Literatura

Adamska-Sałaciak A. (2012): *Between* designer drugs *and* afterburners: *A Lexicographic-Semantic Study of Equivalence*. "Lexicos", <http: //lexicos.journals.ac.za/pub/article/view/5/43> dostęp: 16.11.2012.

Bartmiński J., Panasiuk J. (2001): *Stereotypy językowe*. [W:] *Współczesny język polski*. Red. J. Bartmiński, Lublin 2001, s. 371–395.

Bentivogli L., Pianta E. (2000): *Looking for lexical gaps*. [W:] *Proceedings of the Ninth EURALEX International Congress*. Ed. U. Heid U. et al., Stuttgart, s. 663–669.

Bryl M. (1994): *Cykle Artura Grottgera. Poetyka i recepcja*. Poznań.
Budrowska B. (2000): *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*. Wrocław.
Chlebda W. (2005): *Szkice o skrzydlatych słowach. Interpretacje lingwistyczne*. Opole.
Cvilkaitė J. (2006): *Lexical Gaps. Resolution by Functionally Complete Units of Translation*. "Darbai ir Dienos", No 45, s. 127–141.
Dagut M. (1981): *Semantic "Voids" as a Problem in the Translation Process*. "Poetics Today", Vol. 2, No. 4, s. 61–71.
Ertelt-Vieth A. (2003): *How to Analyze and Handle Cultural Gaps in German Everyday Life (from the Perspective of Exchange Students)*. "E-Journal Interculture-Online", No. 4, <http://www.interculture-online.info> dostęp: 12.05.2012.
Gouws R. H. (2002): *Equivalent relations, context and cotext in bilingual dictionaries*. "Hermes. Journal of Linguistics", No. 28, s. 195–209, <http://download2.hermes.asb.dk/archive/download/H28_11.pdf> dostęp: 10.09.2011.
Gouws, R. H., Prinsloo D. J. (2008): *What to Say about mańana, totems and dragons in a Bilingual Dictionary. The Case of Surrogate Equivalence*. [W:] *Proceedings of the XII EURALEX International Congress*. Eds E. Bernal, J. DeCesaris. Barcelona, s. 869–877.
Grodzki E. (2003): *Using Lacuna Theory to Detect Cultural Differences in American and German Automotive Advertising*. Frankfurt/Main.
Grucza S. (2000): *Struktura i funkcja słowników glottodydaktycznych. Słowniki do nauki języka obcego*, „Przegląd Glottodydaktyczny". T. 17, s. 131–153.
Grzybek P. (2009): *The popularity of proverbs. A case study of the frequency-familiarity relation for German*. [W:] *2° Colóquio Interdisciplinar sobre Provẽrbios. 2nd Interdisciplinary Colloquium on Proverbs 9th to 16th November 2008. ACTAS ICP08 Proceedings*. Eds O. Lauhakangas, R. JB Soares. Tavira, s. 214–229.
Hallsteinsdóttir E., Farø K. (2010): *Interlinguale Phraseologie: Theorie, Praxis und Perspektiven*. "Yearbook of Phraseology". No. 1, s. 125–158.
Janion M. (1996): *Kobiety i duch inności*. Warszawa.
Jolowicz J. O. (2006): *Lacuna Theory in Intercultural Communication: Focus on axiological lacunae*. "Voprosy psikholinguistiki". No. 3 (10), s. 1–16.
Kowalczyk I. (2003): *Matka-Polka kontra supermatka*. „Czas Kultury", nr 5, s. 11–21.
Lehrer A. (1970): *Notes on lexical gaps*. "Journal of Linguistics". No. 6 (2), s. 257–261.
Lehrer A. (1974): *Semantic fields and lexical structure*. Amsterdam.
Lubensky S., McShane M. (2007): *Bilingual phraseological dictionaries*. [W:] *Phraseologie. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. Phraseology. An International Handbook of Contemporary Research*. Eds H. Burger et al. Vol. 2. Berlin-New York, s. 924–926.
Majdak M. (2004): *Kwalifikatory jako narzędzie opisu największych powojennych słownikach języka polskiego*. „Prace Filologiczne". T. XLIX, s. 283–316.
Markovina I. (1993): *Interkulturelle Kommunikation: Eliminierung der kulturologischen Lakunen. Sprache, Kultur, Identität: Selbst- und Fremdwahrnehmungen in Ost- und Westeuropa*. Hg. A. Ertelt-Vieth. Frankfurt/Main, s. 174–178.
Müldner-Nieckowski P. (2007): *Frazeologia poszerzona. Studium leksykograficzne*. Warszawa.
Niewiara A. (2009): *Kształty polskiej tożsamości*. Katowice.
Poprawnie po polsku. Poradnik językowy PWN (2007). Wybór i oprac. A. Kubiak-Sokół. Warszawa.
Panasiuk I. (2005): *Kulturelle Aspekte der Übersetzung: Anwendung des ethnopsycholinguistischen Lakunen-Modells*. Münster.
Panasiuk I. (2009): *Definition of the Lacuna Phenomenon in the Theory of Translation*. "Voprosy psikholinguistiki" 3 (10), s. 42–46.
Piotrowski T. (2001): *Zrozumieć leksykografię*. Warszawa.
Pronińska A. (2005): *Principi teorici della compilazione del dizionario fraseologico italiano-polacco*. Kraków.

Rodger L. (2006): *"Beyond Butterscotch. The Place of Cultural Knowledge in the Bilingual Dictionary"*. [W:] *Proceedings XII EURALEX International Congress. Congresso Lessicografia. Atti*. Eds E. Corino, C. Marello, C. Onesti. Vol. 1. Alessandria, s. 567–573.

Sard H. (2006): *Examples of Lacunae Tension in the American Perception of Russian Culture (Through Analysis of Art Films)*. [W:] *Lakunen-Theorie. Ethnopsycholinguistische Aspekte der Sprach- und Kulturforschung*. Eds I. Panasiuk, H. Schröder. Berlin, s. 267–271.

Schröder H. (2006): *"Lacunae" and the Covert Problems of Understanding Texts from Foreign Cultures*. [W:] *Lakunen-Theorie. Ethnopsycholinguistische Aspekte der Sprach- und Kulturforschung*. Eds I. Panasiuk, H. Schröder. Berlin, s. 72–84.

Sternin I., Sternina, M. (2003): *Russian and American Communicative Behaviour*. Voronezh.

Szerszunowicz J. (2010): *Evaluation in culture-bound proverbs and proverbial expressions as a translation problem*. [W:] *3° Colóquio Interdisciplinar sobre Provérbios. 3rd Interdisciplinary Colloquium on Proverbs. Actas ICP09 Proceedings*. Eds R. J. B. Soares, O. Lauhakangas. Tavira, s. 222–234.

Szerszunowicz J. (2011): *The cultural component in bilingual dictionaries of phraseological units*. [W:] *ASIALEX2011 Proceedings. LEXICOGRAPHY: Theoretical and Practical Perspectives. Papers submitted to the Seventh ASIALEX Biennial International Conference Kyoto Terrsa, Kyoto, Japan, August 22-24, 2011*. Eds K. Akasu, S. Uchida. Tokyo, s. 628–637.

Szerszunowicz J. (2012): *Connotations and Schemata in Phraseology (on the example of the Polish unit druga Japonia)*. [W:] *Aspects of English Studies in the 21 Century. Linguistic and Cultural*. Eds A. Inoue, T. Kanzaki. Tokyo, s. 398–427.

Tomaszczyk J. (1984): *The Culture-Bound Element in Bilingual Dictionaries*. [W:] *LEXeter'83. Papers from the International Conference on Lexicography in Exter, 9-12 September 1983*. Ed. R. R. K. Hartmann. Tübingen, s. 289–297.

Turunen N. (2006): *Feststellung von Lakunen im finnischen Russischunterricht*. [W:] *Lakunen-Theorie. Ethnopsycholinguistische Aspekte der Sprach- und Kulturforschung*. Eds I. Panasiuk, H. Schröder. Berlin, s. 260–266.

Walczewska S. (1999): *Damy, rycerze, feministki*. Kraków.

Wierzchoń P. (2008): *Odtwarzalność w granicach pary przekładowej*. „Przegląd Rusycystyczny", nr 4, s. 111–139.

Wipprecht C. (2005): *The concept of 'field' and 'gap'*. Norderstedt.

Żmigrodzki P. (2003): *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*. Katowice.

Summary

The focal issue of the paper is to analyze the phenomenon of lacunarity on the example of the Polish unit Matka Polka (lit. Polish Mother) and its bilingual lexicographic description. The unit is well grounded in the Polish culture: the myth of Polish Mother whose duty is to educate children to be patriots and, if necessary, to die for their country, developed during the partitions of Poland. This image has undergone changes during the socialist period as well as in the times after the nineties' transformation. As a result the unit gained new semantic and stylistic overtones. The lexicographic description of the unit in Polish dictionaries is discussed and confronted with the results of questionnaire research done to determine the definition among native Polish speakers. The respondents (89 Polish students of Polish and English philologies) were asked to explain the meaning of the unit, use it in three sentences as well as indicate and discuss its linguistic (positive, neutral, negative) and cultural connotations. On the basis of the linguo-cultural analysis has been proposed a definition that encompasses not only the meaning given in Polish lexicographic sources, but also the one given by the respondents. The cultural component was also included, so that the prospective user could decode and use the unit properly in various contexts.